42

KSUL
001748
KSUL

अभिधावृत्तिमातृका

श्रीमन्मुकुलभट्टप्रणीता ।

तथा

शब्दव्यापारविचारः

श्रीमद्राजानकमम्मटाचार्यविरचितः ।

इदं

प्रकरणद्वयं

मङ्गेश रामकृष्ण तेलङ्ग इत्येतैः

संस्कृतम् ।

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३८ सन १९१६.

मूल्यं ६ आणकाः ।

श्रीः ।

श्रीराजानकमम्मटाचार्यविरचितः ।

शब्दव्यापारविचारः ।

इह हेयोपादेयानां हानोपादाने प्रमाणादेव । तच्च निश्चयात्मतया प्रामाण्यं भजते । निश्चयश्च शब्दसाहित्येनार्थं विषयीकरोति । शब्दस्य चार्थप्रतीतिप्रतिपत्तिलक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्या कारकत्वात्कल्प्यमानो व्यापारोऽभिधादिशब्दप्रतिपाद्यो नानाप्रकार इति तत्परीक्षार्थं शब्दव्यापारविचारात्मकं प्रकरणमिदमारभ्यते । व्यापारश्च शृङ्गग्राहिकया दर्शयितुं न युज्यत इति विषयमुखेन प्रदर्श्यते—

जातिः क्रिया गुणः संज्ञा वाच्योऽर्थः समितध्वनिः ।

अगृहीतसङ्केतस्य शब्दस्यार्थप्रतिपत्तेरभावात्सङ्केतसहाय एव शब्दोऽर्थं प्रतिपादयति । तेन समितः सङ्केतितो ध्वनिः शब्दो यत्र सोऽर्थः । पूर्वमुपलभ्यत्वान्नतु विश्रान्तिधामत्वान्मुख्य इति प्रसिद्धो वाच्योऽभिधेयोऽर्थः । तथा चाह—**जातिरित्यादि** । इह यद्यपि प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयो व्यक्तिरेव, तथाप्यानन्त्याद्व्यभिचाराच्च तत्र सङ्केतः कर्तुं न पार्यत इति गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादीनामेकार्थत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति च शब्दानामुपाधावेव सङ्केतः । उपाधिश्च वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासंनिवेशितश्च । आद्यः सिद्धः साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विविधः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च । आद्यो जातिः । उक्तं हि **वाक्यपदीये**—"गौर्हि स्वरूपेण न गौः, नाप्यगौः, गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौः" इति । द्वितीयो गुणः । शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशेष्यते । साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः । डित्थादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं वक्ता यदृच्छया डित्थादिप्वर्थेषूपाधितया संनिवेश्यते इति च संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति । गौः

शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिर्भाष्ये कथिता। परमाणुत्वादीनां तु गुणमध्यपाठात्पारिभाषिकं गुणत्वम्। ननु पयःशङ्खाद्याश्रयीभूतेषु शुक्लादिगुणेषु यद्वशेन शुक्लः शुक्ल इत्यभिन्नावभिधानप्रत्ययौ स्तस्तच्छुक्लत्वादिसामान्यम्। गुडतण्डुलादिपाकेषु एवमेव पाकत्वादिकम्। शुकसारिकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च डित्थादिशब्दत्वं, प्रतिक्षणं भिद्यमाने वा डित्थाद्यर्थे डित्थादित्वमस्तीति कथं चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः। उच्यते। संस्थानावस्थानप्रमाणवर्णैर्भेदेऽपि व्यक्तीनां शाबलेयो गौः धावलेयो गौरित्याद्येकप्रत्ययहेतुत्वं जातेरेव। हंसहारादीनां घृतगुडादीनां शुकसारिकाद्युदीरितडित्थादिशब्दानां नानावस्थडित्थाद्यर्थानां च भेदेऽपि हंसः शुक्लः, हारः शुक्लः, घृतं पच्यते, गुडं पच्यते, डित्थशब्दो डित्थशब्दः, डित्थो डित्थ इत्येकाकारावगतिनिबन्धनत्वादेकरूपत्वमेव गुणक्रियायदृच्छानामिति नैतासां भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुर्जातिर्घटत इति चत्वार्येव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि॥

अपरमाह—

तद्बाधे रूढितोऽर्थाद्वा लक्षणीयस्तदन्वितः॥ १॥

शब्दे कुशल इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगात् गङ्गायां घोष इत्यादौ च गङ्गादीनां च घोषाधिकरणतासंभवात् मुख्यार्थस्य बाधः, रूढितः प्रसिद्धेः तथा गङ्गातट इत्यादेर्येषां न तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वादीनां तथाप्रतिपादनात्मना प्रयोजनेन। तेन मुख्येनार्थेनान्वितो लक्षणीयो लक्षणाव्यापारगोचरः। संबन्धश्चात्र विवेकत्वादिः सामीप्यादिश्च। एवं वाच्यवाचकार्थनिष्ठौ व्यापारावभिधालक्षणे।

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा॥ २॥

कुन्तान्प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्धये स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते। तत उपादानेनेयं लक्षणा। "गौरनुबन्ध्यः" इत्यादौ श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिरा-

क्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते । "विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे" इति न्यायादुपादानलक्षणा नोदाहर्तव्या । न ह्यत्र प्रयोजनमस्ति न वा रूढिः । व्यक्तयविनाभावात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, यथा क्रियतामित्यत्र कर्ता, कुर्वित्यत्र कर्म, प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं, भक्षयेत्यादि च । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र च रात्रिभोजनं न लक्ष्यते । श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा तस्य विषयत्वात् । गङ्गायां घोष इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणतायाः सिद्धये गङ्गाशब्दः स्वार्थमर्पयतीत्येवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा । उभयरूपा चेयं शुद्धा, उपचारेणामिश्रत्वात् । अनयोर्भेदयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं तटस्थत्वम् । तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः । गङ्गासंबन्धमात्रप्रतीतौ तु गङ्गातटे घोष इति मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को भेदः ॥

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

आरोप्यमाण आरोपविषयश्च यत्रानपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा ।

विषय्यन्तः कृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ३ ॥

विषयिणारोप्यमाणेनान्तःकृते निगीर्णेऽन्यस्मिन्नारोपविषये सति साध्यवसाना ।

भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा ।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू गौर्वाहीक इत्यत्र गौरयमित्यत्र च । अत्र स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधानं प्रति निमित्तत्वमुपयान्तीति केचित् । स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थोऽभिधीयत इत्यपरे । साधारणगुणाश्रयणेन परार्थ एव लक्ष्यत इत्यन्ये । उक्तं चान्यत्र —"अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥" इति । अविनाभावोऽत्र संबन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वम् । तत्त्वे हि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात् । अविनाभावे

चाक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया नोपयोग इत्युक्तम् । येन गोगतजाड्यमान्द्यादिसदृशजाड्यमान्द्येत्याद्युच्यते तेन गुणाभेदाभ्युपगमे गुणजातिप्रसङ्गाच्चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरुक्ता व्याहन्येत ।

'आयुर्घृतम्', 'आयुरेवेदम्' इत्यादौ सादृश्यादन्यः कार्यकारणभावादिः परः संबन्धः । एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वे आरोपाध्यवसाने । अत्र गौणभेदयोर्भेदेऽपि तादूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजनम् । शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि । क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः, यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः । क्वचित्स्वस्वामिभावात्, यथा राजकीयः पुरुषो राजा । क्वचिदवयवावयविभावात्, यथा अग्रहस्त इत्यत्राग्रमात्रावयवे हस्तः । क्वचित्तात्कर्म्यात्, यथा अतक्षा तक्षा ।

लक्षणा तेन षड्विधा ॥ ४ ॥

आद्यभेदाभ्यां सह । सा च "वक्तुर्वाक्यस्य वाच्यस्य रूपभेदाद्विभिद्यते" । तत्र वक्तृस्वरूपपर्यालोचनात्सा यथा—

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्व ततः शरदां शतम् ॥

बहुभिरपकारैस्ताप्यमानस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । अतो वक्तृमहिम्ना मूर्खे बृहस्पतिशब्देन मूर्खत्वमिवापकारिणि दुर्जनत्वाद्यत्र लक्ष्यते ।

वाक्यविशेषावधारणाद्यथा—

धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहिते च करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि ॥

अत्र धन्यास्मीति लक्ष्यते । वाक्यस्यैवात्र शक्तिः ।

वाच्यविशेषनिरूपणाद्यथा—

भुवनाभयदानसक्तशक्तेः
सकलस्वीक्रियमाणसंपदस्ते ।

न समानधुराधिरोहदोषं
सुमते कोऽपि कदापि कर्तुमीष्टे ॥

अत्र प्राणसमस्य व्यसनेऽपि तटस्थस्तृणमात्रमपि दातुमसमर्थश्च वाच्यः। एवं द्विकभेदास्त्रयः त्रिकभेदश्चैक उदाहार्यः ।

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
प्रायो नैव शिशोः पितास्य विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि तद्द्रुतमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नडग्रन्थयः ॥

इत्यत्र,

प्राप्तश्रीरेष कस्मात्पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-
न्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि ।
सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयाते
त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥

इत्यत्र,

दुर्वारा मदनेषवो दिशि दिशि व्याजृम्भते माधवो
हृद्युन्मादकराः शशाङ्करुचयश्चेतोहराः कोकिलाः ।
उत्तुङ्गस्तनभारदुर्धरमिदं प्रत्यग्रमन्यद्वयः
सोढव्याः सखि सांप्रतं कथममी पञ्चाग्नयो दुःसहाः ॥

इत्यत्र च नादेयपानीयानयनेन परपुरुषसंभोगस्य नडग्रन्थिलेखनेन संभाव्यमाननखदशनक्षतानां च निह्नवात्मकं वस्तु, भवान्हरिरिति रूपकालङ्कारः, विप्रलम्भशृङ्गारश्च रसो लक्ष्यत इति नोदाहार्यम् । मुख्यार्थस्य बाधाभावात् । असख्या अपि सख्यभिधानस्यैवं संभवात् । आक्षिप्तस्यालङ्कारस्य लक्ष्यत्वे च वह्यानयने पात्रानयनस्य लक्ष्यत्वप्रसङ्गात् । अबाधितस्यैव वाच्यस्य रसप्रतीतिकृत्त्वात् । सप्रयोजनायां च लक्षणायां तदतिरिक्तो व्यापारोऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः । तथा च सति प्रयोजने लक्षणा । तच्च न मुख्यार्थबाधनिमित्तवत्प्रमाणान्तराद्बोद्धव्यम् । तदर्थमेव लक्षणाशब्दप्रयो-

गात् । न खलु शाब्देऽर्थे प्रत्यक्षं क्रमते । नापि तत्पूर्वकमनुमानम् । नानुमानान्तरम्, अनवस्थापत्तेः । न स्मृतिः, तदनुभवाभावात् । सत्यामपि वा तस्यां नियतस्मरणं न स्यात् । तस्माच्छब्द एव तत्र प्रमाणम् । निर्व्यापारश्च शब्दो नार्थप्रतीतिकृत् । व्यापारश्च नाभिधा, तत्र सङ्केताभावात् । न लक्षणा, तस्मिन्सति हि सा न तु तद्विषया । नाप्यस्या लक्ष्ये बाधोऽस्ति । लक्ष्यप्रयोजनयोश्च संबन्धस्य प्रयोजनस्य चाभावात् । तस्यापि लक्षणेऽनवस्थापत्तिरिति न लक्षणा स्यात् । अस्ति च सा । ततः प्रयोजनविषयो व्यापारोऽभ्युपगन्तव्यः । स च ध्वननावगमनप्रकाशनद्योतनादिशब्दव्यवहार्यः ।

ननु गङ्गातटे घोष इत्यादिस्वशब्दाद्यादृगर्थप्रतीतिर्न भवति तादृशी गङ्गायां घोष इत्यादेस्तदेव प्रयोजनं पावनत्वादिधर्माक्रान्तं च तटादि लक्ष्यते इति विशिष्टे लक्षणा न तु लक्षिते विशेषाः । एवं हि तटादेः पावनत्वादीनां च धर्मधर्मिभावश्चतुर्थो व्यापार उररीकर्तव्यः । लक्षणाफलं च कथमन्येन क्रियते । न च व्यापारस्य लक्षणात्मनो व्यञ्जनात्मा व्यापारो भवति । शब्दस्यासाविति चेन्न । तर्हि लक्षणायाः प्रयोजनं तस्माद्विशिष्टमेव लक्ष्यते । उच्यते । लक्षणायास्तटादिर्विषयः । न च तत्र पावनत्वादयः सन्ति । तत्कथं विशिष्टे लक्षणा । सामान्यनिष्ठश्च सङ्केत इति त्रितयात्मना सङ्केतभेदेन लक्षणा सा कथं विशिष्टं गोचरीकुर्यात् । व्यज्यते त्वसङ्केतित एव । किंच लक्षणाया गोचरो लक्ष्यो न प्रयोजनम् । प्रत्यक्षस्य हि नीलं विषयः । प्रकटता संवित्तिर्वा फलम् । अव्यभिचाराच्च लक्ष्यसंवित्फलत्वेनोक्ता । एवं ह्यभिधाया अपि फलं शब्दस्य च वाचकस्य संविदेव फलम् । तच्च विना व्यापारान्न संभवति । न च व्यापारस्य व्यापार इति शब्दस्यैवासौ वाच्यः । लक्षणान्वयव्यतिरेकानुविधानं च सव्यापारस्य फलस्येति तस्यास्तत्कार्यं कार्यं च फलमुच्यते । क्रियान्तरप्राप्यस्य यागफलत्वमिव व्यञ्जनशक्तिनिर्वर्त्यस्य प्रयोजनस्य लक्षणाफलत्वम् । नीलविषयस्य प्रमाणस्य यथा नीलनिष्ठैव प्रकटता संविद्वा फलं तद्वल्लक्षणायास्तद्विषयनिष्ठमेव प्रयोजनम् । तेन धर्मधर्मिभावपरिकल्पकं नोपयुज्यते व्यापारान्तरम् । तेन सिद्धमेतल्लक्षणाया अतिरिक्तो व्यापारः समाश्रयणीयः ॥

निरूढा काचनान्या तु कार्या सा काचिदन्यथा ।

अनुलोमप्रतिकूलादिशब्देषु काचन सा वाच्यमर्थं परिहृत्य लक्ष्य एवार्थे वाचकवन्निरूढा । अपरा तु मुख्यार्थबाधनिमित्तप्रयोजनेषु सत्सु कर्तव्या ।

रविणा हृतसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः ।
निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥

इत्यादावन्धादिशब्देषु अनुपपद्यमानत्वाद्वाच्यमत्यन्ततिरस्कृतमिति विच्छायत्वस्य लक्षितस्यासामान्यत्वं व्यङ्ग्यम् । तथा—

स पुरुषः स च जीवति सत्कृतं
जगति यस्य पराक्रमसंभृतम् ।
भ्रमति सूर्यकरैः सह गामिमा-
मभिनवोदितपल्लवितं यशः ॥

इत्यादौ पुरुषशब्दोऽनुपयुज्यमानत्वाल्लक्षितस्वगतपराक्रमकर्त्वादिधर्मव्यक्तयेतदानन्त्यसंक्रमितवाच्यः । रेफद्वयानुगतभ्रमरादिशब्दाभिधेयत्वे द्विरेफशब्दः षट्पदे यथा प्रयुज्यते तथा कोकिलादौ द्विक इत्यादिका अन्यथा न प्रयोज्याः ।

उक्तान्वये च सा पश्चात्

इहानन्त्याद्व्यभिचाराच्च वाक्यस्य वाक्यार्थ इव विशेषरूपे पदार्थे पदस्य सङ्केतः कर्तुं न पार्यते इति सामान्य एव सङ्केतः । आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात्सामान्यानामभिहितानां सतामन्वय इति पदार्थानां वैशिष्ट्यम् । एवं चापदार्थोऽपि वाक्यार्थस्तात्पर्यशक्त्या प्रतिपाद्यते । अत्र पक्षे पूर्वमभिधा, ततोऽन्वयबाधे लक्षणा ।

अन्वितोक्तौ पुनः पुरः ॥ ५ ॥

देवदत्त गामानयेत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणान्मध्यमवृद्धो विशिष्टं व्यापारं करोति इति दृष्ट्वा व्युत्पाद्यमानो निर्विभागेऽर्थे निर्विभागं वाक्यं वाचकं जानाति । ततो यज्ञदत्त गामानयेत्यादिवाक्यान्तरप्रयोगे सति अन्वयव्य-

तिरेकाभ्यां नियतस्य नियतार्थमवस्यतीति सामान्यावच्छादिते विशिष्ट एव पदार्थे पदानां सङ्केत इत्यन्वितानामेव सतामभिधानमिति विशिष्टानां पदार्थता । अत्र पक्षेऽभिधायाः पुर आदौ लक्षणा विशिष्टस्यैव पदार्थत्वात् ।

द्वये द्वयम्

पदापेक्षयाभिहितान्वयः वाक्यापेक्षया त्वन्विताभिधानमिति द्वयपक्षे द्वयम् । अभिधायाः पश्चात्पुरस्ताच्च सा ।

अखण्डे तु वाक्यार्थे नास्ति सत्यतः ।

वाक्यमेव वाक्यार्थस्य वाचकम् । पदेषु वर्णवद्वाक्येषु हि पदानामनर्थकत्वम् । ततश्च लक्षणा नास्त्येव । कशाभिघातात्तरगस्य यथा प्रेषितोऽहमनेन धावन इति प्रतिभोदेति तद्वत्प्रतिभावशाद्विशिष्टवाक्यात्प्रतिपत्तिरिति सैव वाक्यार्थः । असत्यभूतप्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनवदविद्यापदे पदार्थकल्पनायां तूक्तेषु पक्षेषु त्रयः पक्षाः ।

यश्च संबन्धो लक्षणाया निमित्तं तं पञ्चविधमाहुः । यथोक्तम्—

"अभिधेयेन संबन्धात्सादृश्यात्समवायतः ।
वैपरीत्यात्क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ॥" इति ।

तत्र द्विरेफादिशब्दस्य भ्रमरादिः शब्दोऽभिधेयः । तत्संबन्धात्तेन षट्पदो लक्ष्यत इति अभिधेयसंबन्धनिमित्तता । सादृश्याद्यथा सिंहो माणवक इति । यथा वा—

वर्षे समस्त एवैकः श्लाघ्यः कोऽप्येष वासरः ।
दिनैर्महत्तयान्वेयो यो न पूर्वैर्न चापरैः ॥

अत्र प्रकरणवशान्महापुरुषः कश्चिल्लक्ष्यते यस्य कुले पूर्वे भाविनो वा पुरुषा न समानत्वमुपयान्ति । समवायः उक्तसंबन्धेभ्योऽन्यः संबन्धः । ततो यथा[1]·····। सामीप्यात् गङ्गायां घोष इति । तथा साहचर्यात् छत्रिणो यान्तीति । अत्र हि छत्रिसाहचर्यादच्छत्रा अप्येवं व्यपदिश्यन्ते । वैपरीत्याद्यथा कातरे भार्गव इति । क्रियायोगाद्यथा—

---

१ आदर्शपुस्तकेऽयमंशस्त्रुटितः ।

पृथुरसि गुणैः कीर्त्या रामो नलो भरतो भवान्
महति समरे शत्रुघ्नस्त्वं तथा जनकः स्थितेः ।
इति सुचरितैर्मूर्तिं बिभ्रत्पुरातनभूभृतां
कथमसि न मांधाता देव त्रिलोकविजय्यपि ॥

अत्राशत्रुघ्नेऽपि शत्रुहननक्रियायोगाच्छत्रुघ्नत्वेन व्यपदेशः ।

प्रज्ञानैर्मल्यवैदग्ध्यप्रस्तावादिविधायुजः ।
अभिधालक्षणा योगी व्यङ्ग्योऽर्थः प्रथितो ध्वनेः ॥

यथा सङ्केतेन मुख्यार्थबाधादित्रितयेन च सहायेनाभिधायको लक्षकश्च, यथा वा पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकसहगतो विवक्षाया अनुमापकः, तथा प्रतिभा-नैर्मल्यविदग्धपरिचयप्रकरणादिज्ञानसापेक्षो वाचको लक्षकश्च व्यङ्ग्यमर्थं ध्वनिशब्दो व्यनक्ति । तत्र व्यङ्ग्यः पदप्रकाश्यो यथा—

वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाणं वग्घकित्तीअ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सुण्हा ॥
[वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च ।
यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिसंक्रामति स्नुषा ॥]

वाक्यप्रकाश्यो यथा—

अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि ।
मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाइ मह णिमज्जहिसि ॥
[श्वश्रूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवसके प्रलोकय ।
मा पथिक रात्र्यन्ध शय्यायामावयोर्निमङ्क्ष्यसि ॥]

अत्राभिधामूलं व्यञ्जनम् । लक्षणामूलं यथा—"निःश्वासान्ध इवादर्शे" इत्युदाहृतम् ।

स एव गुणभूतः पदप्रकाश्यो यथा—

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणादीपनः सोऽभिमानी
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः ।
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं
कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥

अत्र एते वराका दासभावं गताः किं करिष्यन्ति अस्मदेकशरणाः परि-

भविष्यन्ति इत्यादि द्यूतकाले भवद्भिश्चिन्तितमासीन्नास्माकं विस्मृतम् । तत्र काचित्प्रतिक्रिया निर्व्यूढा, न किं निर्व्यूढा इत्यादिकं तमर्थमभिव्यज्य सर्वैरेव कर्ता द्यूतच्छलानामित्यादिभिर्वाच्य एवार्थे विश्रम्यते ।

वाक्यप्रकाश्यो यथा—

वाणीरकुडङ्गोड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए ।
घरकम्मवावडाए वहुए सीअन्ति अङ्गाइं ॥
[वानीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः ।
गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि]

अत्र दत्तसङ्केतः पुरुषो वानीरलतागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यमर्थमवगमय्य वाच्योऽर्थः स्वप्राधान्येनास्ति । न चैवमभिधाया लक्षणाया वा कश्चिदवसर इति भिन्नमेव ध्वननम् ।

ननु यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति व्यङ्ग्याभिमतोऽपि तात्पर्यात्कथं न वाच्यः । इह सर्वाण्येव कारकाणि कारकत्वात्सव्यापाराणीति साध्यायमानान्यतो भूतभव्यसमुच्चारणे 'भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति अदग्धदहनन्यायेन यावदविहितं तावद्विधीयते इति क्वचित्कारकपदार्थोऽपि विषयो भवति । यथा 'दध्ना जुहोति' 'पयसा जुहोति' इति । एवं हि पूर्वो धावतीत्यपरार्थेऽपि तात्पर्यं स्यात् । अन्वितः पदार्थोऽभिहितान्वये, अन्वितमात्रं त्वन्विताभिधाने । तत्रैव सङ्केतोपपत्तेः । अन्वितविशेषस्तूभयमतेऽप्यवाच्य एव । एवं च वाच्यत्वे का वार्ता वाच्यविपरीतात्मनो व्यङ्ग्यस्य । न तु व्यङ्ग्यमनुमेयमिति शक्यं वक्तुम् । न हि वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रतिबन्धग्रहे किंचित्प्रमाणं क्रमते । प्रकरणादिसामग्रीमन्तरेण हि न व्यङ्ग्यम् । न च सा प्रमाणगोचरा । व्यङ्ग्यवाचिनां त्वदोषः । एवंभूतायां प्रमाणैरप्रतिपन्नायां हि सामग्र्यामुपपत्तिमनपेक्ष्यापि समुदयमाना प्रतीतिः केन निह्नोतुं शक्यत इति सिद्धमभिधातात्पर्यलक्षणाव्यापारातिरिक्तं ध्वननम् । एतच्चान्यत्र विस्तरेण विचारितमिति संक्षेपेणेहोक्तमिति शिवम् ॥

इति निखिलविपश्चिच्चक्रवर्तिश्रीराजानकमम्मटाचार्यविरचितः
शब्दव्यापारविचारः समाप्तः ।

KSUL
001748
KSUL

